

Origin and stages of development of the term “Ulus”

Kozimbek TUKHTABEKOV¹

National University of Uzbekistan

ARTICLE INFO

Article history:

Received December 2023

Received in revised form

15 December 2023

Accepted 20 January 2024

Available online

25 February 2024

Keywords:

Genghis Khan,

Jochi,

Chigatai,

Huloku,

Tulu,

Mongolia,

udel,

ulus,

noyon,

speech (in Mongolian),

country,

hundred,

thousand,

tuman (ten thousand),

Khubi,

Rashididdin Fazlullah,

Alauddin Atamalik

al-Juvaini,

Mirza Ulughbek,

Hafiz Tanish Bukhari,

Mahmud ibn Vali,

Muhammad Salih,

Abu-l-Ghazi Bahadir.

ABSTRACT

The article, based on various sources and literary works, reveals the essence of the term “ulus”, as well as aspects of its use in different historical periods. At the same time, special attention is paid to the history of Genghis Khan’s distribution of uluses (lands) to his children, and the question of which author first used the term “ulus” to denote property in the Mongol Empire is considered.

2181-1415/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol5-iss1-pp115-121>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

“Ulus” atamasining kelib chiqishi va taraqqiyot bosqichlari

ANNOTATSIYA

Kalit soʻzlar:

Chingizxon,

Joʻchi,

Mazkur maqolada ulus atamasining mazmun-mohiyati, mazkur atamaning turli tarixiy davrda qoʻllanilish jihatlari qator manba va adabiyotlardan foydalanilgan holda ochib berilgan.

¹ Associate Professor, Faculty of History, National University of Uzbekistan.

Chig'atoy,
Huloku,
Tulu,
Mo'g'iliston,
udel,
ulus,
no'yon,
nutug' (mo'g'ul tilida),
yurt,
yuzboshi,
mingboshi,
tuman (un ming),
xubi,
Rashiddin Fazlulloh,
Alouddin Otamalik
al-Juvayniy,
Mirzo Ulug'bek,
Hofiz Tanish Buxoriy,
Mahmud ibn Vali,
Muhammad Solih,
Abu-l-G'oziy Bahodir.

Shu bilan birga Chingizxon tomonidan farzandlariga ulus (yurt) bo'lib berish tarixi va Mo'g'ul saltanatida mulklarga egalikni anglatuvchi "ulus" atamasi ilk marotaba qaysi muallif tomonidan qo'llanilganligi masalasi qayd etilgan.

Происхождение и этапы развития термина «Улус»

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Чингисхан,
Джучи,
Чигагай,
Хулоку,
Тулу,
Монголия,
удель,
улус,
нойон,
речь (на монгольском языке),
страна,
сотня,
тысяча,
туман (десять тысяч),
Хуби,
Рашидиддин Фазлуллах,
Алауддин Атамалик
аль-Джувейни,
Мирза Улугбек,
Хафиз Таниш Бухари,
Махмуд ибн Вали,
Мухаммад Салих,
Абу-л-Гази Бахадир.

В статье, с опорой на различные источники и литературные работы, раскрыта сущность термина «улус», а также аспекты его использования в разные исторические периоды. При этом особое внимание уделено истории раздачи Чингисханом улусов (земель) своим детям и рассмотрен вопрос о том, какой автор впервые использовал термин «улус», обозначающий собственность в Монгольской империи.

KIRISH

Insoniyat tarixiy taraqqiyotning turli bosqichlarida yuz bergan jarayonlarni har bir davrda qo'llangan atamalar asosida tadqiq etish ulkan ilmiy ahamiyatga ega. Zero, shundagina biz tadqiq etilayotgan tarixiy davr jarayonini to'laqonli va atroflicha ochib berishga muvaffaq bo'lamiz. Tarix metodologiyasi tadqiq etilayotgan ob'yektning nomlanishini aniq bilish va mohiyatini tushunishdan boshlanadi. M.Blok qayd etganidek: "Har qanday tahlil eng avvalo vositaga asoslanadi Aniq fanlardan farqli ravishda, tarix

fani qat'iy va tartibga solingan atamashunoslikka ega emas. Bir-biriga yaqin ijtimoiy fanlar tili zamonaviylikka yo'naltirilgan" [1].

Shunday ekan, tarix fanida bo'lganidek, tarixiy atamashunoslikda ham atamalarining kelib chiqish va ma'nosini o'rganishda tarixiylik, xolislik, tanqidiy tahlil uslublariga suyanadi. Ba'zi bir aniq hollarda esa, atamaning kelib chiqish davri, turli tarixiy davrlarda qanday ma'noni anglatganini ko'zda tutmoq zarur [2].

ASOSIY QISM

Ma'lumki, hali Chingizxon hayotlik chog'idayoq mo'g'ul qo'shinlari tomonidan egallangan hududlarni uning asosiy tayanchi va kuchi "to'rt musht" deya e'tirof etilgan o'g'illariga "yurt" (ulus – T.K.) qilib berdi [3]. Tarixiy adabiyotlarda Chingizxon farzandlariga u yerlarda yashagan xalqlar bilan birga taqsimlab berilgan hududlarni "ulus" yoki "yurt (qo'l ostidagi hudud, qo'l ostidagi viloyat, mulk)" deb atash qabul qilingan [4]. "Ulus" yoki "yurt (qo'l ostidagi hudud, qo'l ostidagi viloyat, mulk)" ega bo'lishga, Chingizxonning katta o'g'li Jo'chi ikki marotaba sazovor bo'ldi. Xususan, 1207-yilda otasining buyrug'i bilan Jo'chi tomonidan Tuva, Xakasiya, Oltoy hududlariga qilingan yurish muvaffaqiyatli amalga oshirilishi bilan bu yerlar unga in'om etiladi. "O'g'illarimning kattasi sen, Jo'chi yaqindagini ota uyidan chiqib, yaxshi yo'llardan yurib, biror bir yo'qotishsiz o'rmon xalqlarini muvaffaqiyatli bo'ysundirding. Bu xalqlarni senga beraman" [5]. O'z navbatida, 1224-yilda ikkinchi marotaba o'tkazilgan "ulus" yoki "udel" ajratish va taxt vorisini tayinlash borasidagi qurultoy qaroriga ko'ra: butun Dashti Qipchoq, Irtish – sharqda Dunay daryosigacha – g'arbda butun rus knyazliklari bo'lgan hududlar tarixda Oltin O'rda nomini olgan davlat tarkibiga kirdi va uni Jo'chi avlodlari boshqardi [6].

Oltoy tog'larining janubiy sarhadlaridan to Amudaryo va Sindgacha bo'lgan yerlar ikkinchi o'g'li Chig'atoyga "ulus" sifatida berildi. Bu hududda Chig'atoy vafotidan bir necha yil o'tgandan keyin mo'g'ul imperiyasining parchalanishi oqibatida "Chig'atoy ulusi" deb nomlangan xoqon boshqaruvidagi mustaqil davlat tashkil topgan [7].

Hulokuiylar davlati, Chingizxon nabirasi Huloku tomonidan asos solingan. Huloku va uning taxtga chiqqan vorislari "El xon"iylar deb ham atalgani bois, Eron tadqiqotchilari adabiyotlarida mo'g'ul hukmdorlarini ko'p hollarda Elxoniyalar deb nomlaydi.

Chingizxon vorisi sifatida e'lon qilingan Tuluga Xitoy va Mo'g'uliston "ulus" sifatida berilgan. Bu davlatga Xubilay tomonidan xitoycha Yuan saltanati deb nom berilgan [8].

"Tavorix-i guzidai Nusratnoma"da keltirilgan ma'lumotda "to'rt kuluk" o'g'illarga berilgan mulklarga egalik "bek va viloyatlar" deb ko'rsatilgan [9]. Alouddin Otamalik ibn Bahouddin Muhammad al-Juvayniyning fikriga ko'ra, Chingizxon vafotidan keyin 1257-yilga qadar markaziy boshqaruvga bo'ysungan farzandlari va vorislari uning uchun (Chingizxon – K.T.) saltanat tayanchi, ustuni sifatida o'z hayotlarini xavf-xatarga qo'yib, buyuk ishlar va jasorat ko'rsatib kelganlar. Juvayniy fikrini davom ettirib "Chingizxon o'g'illarining har biri uchun maxsus maqom berdi" Jo'chiga – "hayvonlarni ov qilishni nazorat qilish", Chig'atoyga – "tura va yasoq qonunlariga amal qilinishini nazorat qilish" kabilar topshirildi [10]. Yana muallif fikrini davom ettirib "... saltanat hududlari kengayib, bepoyon hududlarni egallaganidan keyin Chingizxon o'g'illari va qarindoshlarining har biriga yashashlari uchun hududlar in'om qildi, ular buni yurt deb atashadi" deya qayd etadi. Chingizxonning har bir qarindoshi maqomga ega bo'lib, yurt va harbiy qo'shiniga ega bo'ldi. O'z navbatida Rashiduddin Fazlulloh ibn Imomuddavla Abulxayr Hamadoniy, Juvayniyning bu fikrlaridan foydalangan holda 1302–1311-yillarda yozilgan "Jome' ut-

tavorix” (“Solnomalar majmuasi”) asarida jiddiy o’zgartirishlar kiritdi. Rashiduddinga ko’ra: “Chingizxon o’g’illarining har biriga o’z davlatlarini tayyorlab berdi”. Boshqa bir holatda muallif “Chingizxon” Irtish daryosi bo’ylari va Oltoy tog’lari hududlarini Jo’chiga ulus sifatida yoz va qish oylarida ko’chib yurish uchun hamda boshqarish uchun in’om etdi. Jo’chiga Dashti Qipchoq yerlarini egallash va bu hududlardagi davlatlarni o’z mulklari tarkibiga kiritish yuzasidan farmon berdi. Shu tariqa rasman bu hududlar unga (Jo’chi – T.K.)” boshqaruvga berildi. Botuxon to’g’risida ham qayd etilib, “u (Botu – T.K.)” ... ulus va qo’ishiga Jo’chidan keyin ega bo’ldi”, deya qayd etiladi [11].

Mo’g’ul saltanatida mulklarga egalikni anglatuvchi “ulus” atamasini ilk marotaba Rashididdin “Jome’ ut-tavorix” (“Solnomalar majmuasi”) asarida qo’lladi. U Chingizxon tomonidan katta o’g’li Jo’chiga berilgan hududlarni “Jo’chi ulusi” – “Jo’chixon ulusi” deb beradi. Rashididdin Fazlulloh asari mo’g’ul manbalariga tayanib yozilganini ta’kidlab o’tgan holda, XIV asr chingiziylar ulusining davlat tuzilishi tartiblarini haqqoniy tarzda ochib beradi. Muallif ichki davlat boshqaruvi to’g’rida bayon etib Jo’chining o’g’illari egalik qilgan mulklar to’g’risida ham ta’kidlaydi. Bulardan Jo’chining o’ng qanot ulusi (g’arbiy qismi) tarkibiga kirgan Botu ulusi va ulusning chap qanot (sharqiy qismi) tarkibiga kirgan O’rda-Ichan uluslari katta ahamiyat kasb etgan [12].

Manjuriyaliklar tomonidan Mo’g’uliston bosib olinganidan keyin hudud aymak va xoshunlarga bo’linib “ulus” atamasi “xalq” ma’nosi bilan kifoyalandi. Bugungi kunda bu atama “davlat” ma’nosini bermoqda. XX asr boshlarida buriyat, qalmoq va boshqa xalqlarda feodal egaligi, ma’muriy birlik, urug’, avlod va boshqa ma’nolarni bergan [13].

Mo’g’ul va musulmon manbalarida “ulus” atamasi butun mo’g’ullar saltanati nomini, boshqaruv tizimini ifoda etish bilan birgalikda, uning ayrim tarkibiy qismlariga nisbatan ham keng foydalanilgan. Ushbu atama Chingizxon tomonidan bosib olingan va u asos solgan saltanatining o’zi hali hayotlik chog’idayoq farzandlariga bo’lib berilgan hududlarni ma’muriy va ijtimoiy-iqtisodiy boshqaruvida qo’llanilganini qayd etib o’tish lozim. Mavzuga oid hamda mazmunan bir-biriga juda yaqin bo’lgan kam sonli manbalar tahlili asosida, keng ma’noni beruvchi, muhim qiymatga ega “ulus” atamasining chingiziylar davlatchiligi tarixining turli davrlardagi mazmun mohiyatini aniqlashtirish ahamiyatga ega. Ushbu masalaning to’g’ri yechimi esa chingiziylar davlatchiligi, ma’muriy tuzilishi, boshqaruvi hamda ijtimoiy-siyosiy rivoji kabi qator masalalarga aniq javob berish imkonini beradi. Jumladan, Jo’chi va Chig’atoy “ulus”lari hududida vujudga kelgan davlatlar borasida ham.

“Ulus” atamasining mohiyati va mazmunini ochib berishga qaratilgan qator tadqiqotlar olib borilgan va mazkur masalaga oid adabiyotlar nashr qilingan bo’lishiga qaramay, uning aniq fuksiyasi nimalardan iborat ekanligi xususidagi masala hali hanuz o’z yechimini topmagan. Bu masalaga yondashuv ya’ni, “ulus” atamasi ahamiyatini talqin etishda, Chingizxongacha va uning hukmronligi davriga va ko’chmanchi jamiyatga nisbatan u yoki bu tadqiqotchining, davlat hokimiyati institutini muhokama qilishda, egallagan nuqtai nazariga bog’liq ekanligini ta’kidlab o’tish lozim. Shu sababdan uzoq yillardan beri ko’chmanchilarda davlatning tashkil topishi, mutlaq qonuniy ekanligi hamda bunday yondashuvga qarshi bo’lgan va ko’chmanchilarda davlatchilik g’ayrioddiy hodisa bo’lib, vaqtinchalik xususiyatga ega ekanligi borasida tadqiqotchilar orasida munozaralar boradi. Ayrim mualliflar ko’chmanchilarda davlatchilik institutining mavjud bo’lganligini umuman inkor etadi.

Mo'g'ullar tarixi, etnologiyasi va ijtimoiy-siyosiy hayoti tadqiqotchisi bo'lgan B.Y. Vladimirtsovning fikriga ko'ra mo'g'ul davlatchiligining uzil-kesil qaror topishi, Chingizxon boshchiligida Yeke Mug'ulga asos solinishi bilan bog'liq. Uning fikriga ko'ra, qadimgi mo'g'ullarda "ulus" deb – "urug'lar ittifoq, avlodlar, qabilalar, xon, no'yon, tayshi, botirlardan qaramlik nuqtai nazaridan ..." nomlangan. Shundan kelib chiqib "ulus" so'zini "mulk egasi, yer egasi", "xalq-yer egasi", "xalq, biror bir hududdagi ittifoq yoki mulk egasini tashkil etuvchi" deb tarjima qilish mumkin. E.I. Kichanov fikriga ko'ra "ulus – oddiy urug' birlashmasi (ittifoqi – T.K.) emas, balki, maxsus tashkil etilgan, boshqaruvga asoslangan xalq". Chingizxon ulusida o'z oila a'zolari va urug'ga bo'ysunuvchi turli qabila – zodagonlar (no'yonlar) vakillari birlashtirilgan edi. Ulusni – ilohiy qudrat sohibi tomonidan boshqarish in'om etilgan xon boshqargan [14]. Shunday qilib, Chingizxon davrida "ulus" "xalq-davlat", "davlat-mulkni tashkil etuvchi odamlar", "davlat" sanalgan [15]. Shuningdek, ("xalq-davlat") saltanatni bunyod etgan xonning va uning avlodlari mulki sifatidan tan olingan. Ulus tarkibidagi qabila, urug' va xalqlarning ko'chib yurgan hududlari nutug' (mo'g'ul tilida) yoki yurt (turkiy tilda) deb atalgan [16].

Tadqiqotchi T.D. Skrinnikova "ulus" atamasi ko'p ma'noli va shu bilan birga noaniq bo'lib, Chingizxongacha va uning davrida mazkur atama mo'g'ullarda "odamlar", "xalq", "qabila"ni ifoda etgan. Muallif ko'rib chiqilayotgan davr mo'g'ul ijtimoiy-boshqaruv tizimini o'ta murakkabligini qayd etib, markazlashgan davlatdan avvalgi xususiyatga ega ekanini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, mo'g'ullarda "Ulus" atamasi birlashma davlat ma'nosida "ancha keyingi hodisa" sanaladi [17].

Ch.P. Etvud fikriga ko'ra mo'g'ul tilida "ulus" so'zi faqatgina XVIII asrdan avvalgi "etnos; kimningdir kuchi bilan birlashtirilgan xalq; mamlakat" tushunchalarini umumiy yig'indisi ya'ni, "davlat" (shuningdek – "sulola") ahamiyatini kasb eta boshlagan. Uning bunday fikrga kelishga sabab, mo'g'ullarning mana shu davrga oid Xitoy tarixiy manbalari bilan yaqindan tanishuvi bo'ldi [18].

Mo'g'ul saltanatidagi davlatchilik sohasida so'ngi yillarda nashr etilgan ko'plab mualliflar asarlarini chuqur tahlili asosida S.A. Vasyutin "XIII asr o'rtalarida mo'g'ul saltanati ilk davlatchilikning ancha rivojlangan shakli bo'lib, shartli ravishda ko'chmanchilar saltanati eng yuqori cho'qqisi sifatida ko'rsatadi", degan fikrga keldi [19].

XX asr 30-yillaridan boshlab ilgari surilgan B.Y. Vladimirtsov konsepsiyasiga tayangan qator tadqiqotchilar tomonidan, ilmiy muomalada keng qo'llaniladigan yangi "ulus tizimi" degan atama kiritildi. O'z navbatida "ulus" atamasi vaqt va makonda haddan tashqari keng talqin qilina boshlandi. Ulus sifatida faqatgina Chingizxon saltanati nomlanmadi, balki mazkur atama bilan butun davr e'tiboriga olinmagan holda chingiziyalar mulki qatorida, ayrim viloyatlari ham atala boshlandi.

"Ulus" atamasi va uning fonetik varianti sanalgan "ulush" turkiy so'z sanaladi [20]. Qadimgi turkiylarda "ulush" so'zi asosan "qishloq" ma'nosini bergan [21]. Qadimiy turkiy til lahjasidan mo'g'ul tiliga kirgan "ulus" atamasi ma'no jihatdan o'zgarda va XIII–XVII asrlarda mo'g'ul tili vositachiligi ta'sirida turkiy tillarda "xalq", "inson", "mamlakat", "mulk, mulk egasi", "davlat" ahamiyatiga ega bo'ldi [22]. XVII asr mo'g'ul manbalarida "ulus" atamasi "mamlakat, davlat" ma'nolarini anglatib, "xalq" iborasi bilan bir qatorda qo'llanilgan.

Ma'lumki mo'g'ul saltanatining ilk tarixiy davrida "yuzboshi, mingboshi, tuman (un ming) boshi xizmatlari uchun xon tomonidan xubi (ulush) bilan – mukofotlanganlar". Ehtimol, "ulus" va "xubi" atamalari huquqiy jihatdan turlicha bo'lgan bo'lishi kerak.

Mo'g'ul saltanati asoschisi Chingizxon davrida o'g'illari va yaqin qarindoshlari mulklari huquqiy jihatdan "xubi"ga yaqin bo'lgan deb tahmin qilishga asos mavjud. XIV asrda ham "xubi" atamasi Ko'k O'rdada mohiyati bo'yicha o'z ahamiyatini saqlab qolgan edi. XVI asr boshlarida yozgan Muiniddin Natanziy, "tadbirlarda ishtirok etgan yetti yuzga yaqin o'z odamlarga iltifot va marhamatlar qildi hamda ularning har birlariga mulk (kupi) va viloyat "sube" tayyorladi". Taxminimizcha, manbalarda chingiziylar mulklarini ko'rsatishda "xubi" atamasi o'rniga odatda "inju" atamasi qo'llanilgan. E.I.Kichanov "xubi" "buyuk xon xonadoni tomonidan in'om etilgan mulk" deb aniqlik kiritadi. Uning so'zlariga ko'ra, Botuga ham shu in'omlar berilgan [23].

Chingizxon vafotdan so'ng u asos solgan va o'g'illari hamda ukalariga bo'lib berilgan, norasmiy "ulus" nomini olgan saltanat markaziy boshqaruvida bo'linish vujudga keldi. Biroq, "umum mo'g'ul" davlat tushunchasi tafakkurda saqlanib qolib, ulug' xonning barcha o'g'illari va nabiralari o'z taqdirlari va mulklarining egasi emas, balki umumsaltanat yuqori tabaqa vakillari edilar.

Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi", Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma", Mahmud ibn Valining "Bahr ul asror", Muhammad Solihning "Shayboniynoma" va Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarayi turk" kabi mualliflarning asarlarida "ulus" atamasi "el ulus" "qabila", "qavm" atamalarining sinonimi sifatida foydalanilgan. Shuningdek, qator manbalarda esa "ulus" atamasi "yurt" atamasiga (ma'lum bir ko'chmanchi qabilaning ko'chib yuruvchi hududi) sinonim sifatida berilgan.

Xususiyatli tomoni shundaki, turkiy xalqlar tilida "el" atamasi (qabila, urug') qishloq ma'nosini bergan. Buning asosiy sababi sifatida, qadimgi va o'rta asrlarda ma'lum hududda bir urug'ga mansub kishilar yashaganligi bilan izohlash mumkin.

XULOSA

Shuni qayd etib o'tish lozimki, sulolalar almashinuvi, hududlar, chegaralarning o'zgarib borishi ya'ni turli tarixiy davrlarda muayyan hududda oliy hokimiyat (saltanat hukmdori (imperator), podshoh, xon, amir) manfaatlarini amalga oshirish uchun xizmat qilgan boshqaruv mexanizmi ifoda etgan va bugungi kunda davlat deb ta'rif etilgan boshqaruv shaklini mo'g'ullar davrida "ulus" o'zida mujassam etgan. Ammo qayd etilganidek, sulolalar almashinuvi, chegaralar o'zgarishi va hokazo omillar sababli "ulus" atamasi mohiyati, mazkur atamada ifoda etilgan mazmun ko'lami o'zgarib, uning o'rnini yangi tushuncha egalladi desak mubolag'a bo'lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Блок М. Апология истории или ремесло историка. 2-е изд. М., 1986. С. 89.
2. Саидбобоев З. Тарихий атамашунослик. – Тошкент. 2002. – Б.6.
3. Султонов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судба и власть. – М., 2006. – С.17.
4. Бартольд Б.Б. Сочинения. Т.2. Ч.1. – Москва. Изд. «Восточной литературы». 1963. – С.59-60, 144; Т.5. – С.133.
5. История татар. С древнейших времен. Улус Джучи (Золотая Орла XIII – середина XV в.) Т.3. – Казань. – С.170. Қаранг: O'zbekiston tarixi. Т.1. – Toshkent. 2019. – В.362.
6. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государство и народы Евразийских степей (от древности к новому времени). – Санкт-Петербург. 2009. – С.214.
7. Ачилова Г.М. Мовароуннахрнинг Чифатой улуси таркибидаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти (1227-1370 йиллар): Тарих фан. бўй. фал. док. (PhD) ... дисс. – Тошкент. 2019. – Б.23.

8. Семенов А.А. Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып.1. // Труды Академия наук Таджикской ССР. Т.ХII. – Сталинабад. 1954. – С.7.; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Ўша жойда.; Қаранг: O'zbekiston tarixi. Т.1. – Toshkent. 2019. – В.362.
9. Таварих-и гузида – Нусрат-наме. – Ташкент, 1967. – С. 106.
10. Чингизхан: история завоевателя Мира / [Ата-Мелик Джувейни; пер. с текста Мизры Мухаммеда Казвини на англ. яз. Дж. Э. Бойла; пер. с англ. Е.Е. Харитоновой; предисл. и библиогр. Дэвида О. Моргана]. – М.: Магистр-Пресс, 2004. – С. 28–29.
11. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т. II. – М.; Л., 1960. – С. 70-78.
12. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1: Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884; Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941.
13. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под.ред. А.П.Евгеньевой. – 4-е изд., стер. – М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999; <https://ru.wiktionary.org/wiki/%D1%83%D0%BB%D1%83%D1%81>
14. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М., 1997. – С. 185–187.
15. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л., 1934. – С. 97.
16. Qarang: Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л., 1934. – С.98-99, 101.; Трепалов В.В. История Ногайской Орды. – М., 2001. – С. 7.; Зайцев И.В. Астраханское ханство. – М., 2004. – С. 49).
17. Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингиз-хана. – М., 1997. – С. 25–30.
18. Atwood, Ch.P. National Questions and National Answers in the Chinese Revolution; Or, How Do You Say Minzu in Mongolian? // Indiana University, Bloomington. Central Asian Studies. – http://www.indiana.edu/~easc/resources/working_paper/noframe_5b.htm.
19. Васютин С.А. Монгольская империя как особая форма ранней государственности? (К дискуссии о политических системах кочевых империй) // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ, 2004. – С. 283.
20. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). – М., 1974. – С. 592.
21. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С. 611.
22. Тюркологические исследования // И.А. Мустакимов. Улус Джучи – Золотая Орда: названия государства в средневековых источниках 77-с.
23. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М., 1997. – С. 197.